

Дмитро Малаков (Київ)

Ще раз про Бабин Яр на фотознімках

Наприкінці минулого століття в деяких зарубіжних публікаціях, присвячених темі Бабиного Яру, стали з'являтися фотографії трупів, що лежать на вулицях Києва, та радянських військовополонених, які стоять з лопатами на дні великого яру¹. У підписах під цими знімками зазначалося, що то лежать євреї, які шли до Бабиного Яру восени 1941 р., а полонені розкопують трупи для їхнього спалення восени 1943 р.

Такі підписи з'явилися з подачі західних публікаторів, які не мали можливості атрибутувати унікальні кадри, зроблені, безсумнівно, в Києві. Сталося це, вочевидь, тому, що тих, у чиїх руках опинилась вся плівка, цікавили тільки ці сюжети.

Навесні 2001 р. до Музею історії Києва завітали науковці з того самого Гамбурзького інституту соціальних досліджень, які приїхали в Україну спеціально для атрибуції деяких фотознімків, що зберігаються в архівах ФРН і зроблені в період Другої світової війни на окупованих Вермахтом теренах. Так ми одержали відбитки з тої самої, що виявилася кольоровою, фотоплівки виробництва відомої німецької фірми AGFA. Відбитки зроблені разом з перфорацією та (що надзвичайно важливо!) з нумерацією кадрів. На перших трьох – трупи на бульварі Т. Шевченка, на наступних десяти – видовище, що вразило фотографа, – речі людей, розстріляних у Бабиному Яру; ще три кадри – радянські військовополонені з лопатами на дні яру; жінки біля огорожі стадіону

¹ Див., напр.: The German Army and Genocide: Crimes Against War Prisoners, Jews and Other Civilians, 1939–1944. – New York, 1999. – P. 92.

«Зеніт» (тепер – «Старт») на вул. Лагерній (нині – вул. Маршала Рибалка), де в сусідніх казармах на вул. Керосинній (нині – вул. Шолуденка) утримували військовополонених, а на самому стадіоні було створено спеціальне відділення для військовополонених євреїв і комуністів, де також тримали заручників-євреїв, затриманих у місті після перших вибухів на Хрещатику. Жінки приходили сюди, щоб знайти та спробувати визволити своїх чоловіків, синів, братів. Адже полонених було так багато, що німці спочатку відпускали місцевих мешканців по домівках. На наступних кадрах – знов трупи на вулиці; німецький регулювальник на перетині бульвару Т. Шевченка та теперішньої вул. В'ячеслава Чорновола, військовополонені та трамвайний вагон-«пульман» – там само, й на решті – два «ключових» кадри: Успенський собор Лаври у променях сонця на вечірньому пружі. Саме ці два кадри дозволили цілком точно сказати: плівку відзнято 1941 р., тому що собор було варварські знищено 3 листопада того ж року.

Отже, військовополонені не розкопують, а закопують, точніше – рівняють дно Бабиного Яру, присипане спрямованими вибухами схилів. У них під ногами, під шаром землі – жертви розстрілів, що відбулися 29 і 30 вересня 1941 р. Сьогодні, завдяки документам, виявленим в архівах, відомо, що 1 жовтня з казарм на Керосинній у Бабин Яр були доставлені 300 військовополонених з лопатами. Оце вони й на знімку.

Покадровий коментар до всіх 29 знімків німецької фотоплівки був нами опублікований у першій книзі збірника документів і матеріалів «Бабий Яр: человек, власть, история», упорядкованого Тетяною Євстаф'євою і Віталієм Нахмановичем².

Цікава історія цієї фотоплівки. Автором знімків був німецький військовий фотограф Йоганнес Хьоле, який перебував на службі в 637-й роті пропаганди, яку було додано 6-й армії. 1944 р. Хьоле помер. Його вдова на початку 1950-х років продала ці знімки фрау Шульц, вдові берлінського журналіста Ганса Георга Шульца. 1961 р. копії знімків було надано адвокату Вагнеру в земельний суд Дармштадта, який розслідував військові злочини, скоєні зондеркомандою СД у Києві та Лубнах восени 1941 р. Потім знімки долучили до інших судових справ, пов'язаних з військовими злочинами, та передали на зберігання до Головного архіву землі Гессен у м. Вісбадені. І лише

² Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: В 5 кн. – Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – К., 2004. – С. 164–170.

2000 р. фрау Шульц продала оригінали Гамбурзькому інституту соціальних досліджень³.

У запропонованій публікації ми звернемо увагу на кадр № 17, де видно радянських військовополонених, які засипають дно яру. На другому плані видніє Кирилівський гай з двома характерними зсувними «цирками». Згодом ця ж точка, звідки фотографував Й. Хьоле, стала місцем більшості зйомок Бабиного Яру. Очевидно, як основна могила жертв перших двох днів масових розстрілів. Нагадаймо: розстріли тривали всі два роки нацистської окупації Києва і Бабин Яр був наповнений жертвами не тільки тут.

Одразу ж по визволенні Києва від окупантів Бабин Яр привернув увагу журналістів. Тут побували кореспонденти радянських, британських та американських газет. Першою виступила газета «Київська правда»⁴, вмістивши 17 листопада 1943 р. великий репортаж-інтерв'ю з колишніми в'язнями Сирецького табору, які брали участь у спаленні трупів у Бабиному Яру та врятувалися втечею в ніч на 29 вересня 1943 р. Примітно, що в цій статті не названі їхні прізвища, немає підписів авторів публікації. Можливо, цензура тоді не дозволила: велоса слідство.

Спеціальні кореспонденти московської газети «Красная звезда» О. Авдеєнко і П. Олендер передали телеграфом з Києва статтю, надруковану в цій газеті 20 листопада 1943 р., але зніmkів у ній не було⁵.

Докладний репортаж, не боячись, на відміну від ляканих київських журналістів, назвати прізвища «радянських громадян, які перебували на тимчасово окупованій фашистами території», вмістила американська газета «Нью-Йорк таймс»⁶. Її кореспондент В. Лоуренс передав телеграфом з Києва інформацію двома днями пізніше – 22 листопада 1943 р. Цей репортаж у перекладі українською мовою опубліковано нами в науковому збірнику Інституту юдаїки 2000 р.⁷

Журналістів супроводжував відомий київський архітектор Павло Федотович Альошин (1881–1961), який усі два роки окупації жив у своїй

³ United States Holocaust Memorial Museum, Photo Archives, Design 431/2721, W/S 19076, CD 0074.

⁴ Що сталося в Бабиному яру // *Київська правда*. – 1943. – 17 листоп.

⁵ Авдеєнко А., Олендер П. Бабий Яр // *Красная звезда*. – 1943. – 20 нояб.

⁶ Lawrence W. H. 50.000 Kiev Jews Reported Killed // *New York Times*. – 1943. – Now. 20.

⁷ Малаков Д. В. Бабин Яр очима американця восени 1943 року // Катастрофа європейського єврейства під час Другої світової війни: Рефлексії на межі століть: Зб. наук. праць. Матеріали конф. 29–31 серп. 1999 р. – К., 2000. – С. 347–350.

квартирі, в «авторському» будинку на вулиці Великій Житомирській, 17/2. Звичайно ж, він бачив, як 29 вересня 1941 р. повз його вікна й балкон йшли євреї у Бабин Яр.

В. Лоуренс пише, що П. Альошин розповідав їм про бесіду з якимсь німецьким архітектором, посвяченим у наміри нацистів знищити сліди злочинів у Бабиному Яру.

Серед іноземних кореспондентів був тоді в Києві й американський журналіст Едді Джилмор. Ілюструючи свою статтю, присвячену визволенню України та надруковану в травні 1944 р. в журналі «The National Geographic Magazine», він вмістив знімок, зроблений ним у листопаді 1943 року в Бабиному Яру.

На знімку – невеличка частина яру, де на пухкому піску стоять кореспонденти, співробітник Наркомату закордонних справ СРСР – у форменій шинелі і кашкеті, випадкові жителі (жінка й хлопчик з собакою). Дехто з присутніх роздивляється щось під ногами. На знімку – 21 людини. Визначити місце зйомки неможливо: немає лінії виднокраю, немає прив'язки до навколишньої місцевості⁸.

Американці попросили П. Альошина познайомити їх з колишніми в'язнями Сирецького табору, які врятувалися від розстрілу в ніч на 29 вересня 1943 р.

Наступного дня вони знов поїхали до Бабиного Яру, супроводжувані П. Альошиним та заступником голови Верховної ради УРСР, поетом Миколою Бажаном (1904–1983). Цього разу сюди ж прибули колишні в'язні Сирецького табору Юхим Вількіс, Леонід Островський та Володимир Давидов.

Не переповідаючи фактів, відомих з інших публікацій, зауважимо, що цього разу було зроблено знімок київським фотокореспондентом Казиміром Лішком. На знімку видно те саме місце, що й на фотографії Й. Хьоле. Серед групи з 35–40 людей виділяються той самий співробітник Наркомзакордонсправ, який, очевидно, супроводжував закордонних кореспондентів. А їх виділяють оригінальні хутряні шапки й пальта з хутряними комірами. Примітна постаць радянського офіцера держбезпеки в шкіряному пальті, який стоїть ліворуч, осторонь, що дозволяє бачити одразу всю групу. В центрі, ліворуч, вгадується тканинний напіввійськовий кашкет-«сталінка» М. Бажана, поруч – темна хутряна шапка П. Альошина. Всі слухають розповідь в'язнів. А стоїть вся група там само, де й переддень.

⁸ Gilmore E. Liberated Ukraine // *The National Geographic Magazine*. – 1944. – № 5. – P. 521.

Про цей день дуже обережно, керуючись знайомою всім радянським письменникам та журналістам «самоцензурою», М. Бажан пише:

«Там, на околиці, де жовтими пісками, насипаними на чорні ряди розпластаних і обгорілих людських тіл, з'яв один з найжахливіших ярів планети – Бабин Яр... Ми тоді не знали ще назв ні Освенціму, ні Треблінки, ні Дахау, ні Бухенвальда. І один із закордонних кореспондентів, яких я в перші дні визволення Києва привіз до Бабиного Яру, вимовив, тремтячи й задихаючись: «Я стою на найстрашнішому місці землі»⁹.

Майя Бажан, дочка поета, каже, що найстрашніше враження на її батька справив дитячий сандалик з відрізаним передом, побачений на дні Бабиного Яру...

Отже, порівнюючи знімки Й. Хьоле та К. Лішка, неважко побачити спільні деталі: підвищення Кирилівського гаю з двома зсувними «цирками», різкий виступ праворуч відрога та, головне, – значно меншу висоту схилів: дно засипане. Всі наступні знімки Бабиного Яру робились, як правило, звідси ж.

Після намівання в яр пульпи, після прокладання вул. Ново-Окружної (нині – вул. Олени Теліги), розпланування парку, перепланування та забудови житлового району Сирець на сьогоднішньому рельєфі місцевості майже не залишилось слідів трагедії 1941 р. Основні орієнтири: висоти Кирилівського гаю з решткою (верхньою частиною) одного із зсувних «цирків».

⁹ Бажан М. Твори: У 4-х т. – Т. 3: Спогади. – К., 1985. – С. 68–69.